

Л. Герасіна, доктор соціологічних наук,
професор Національної юридичної ака-
демії України імені Ярослава Мудрого

Громадянське суспільство і колізії в процесі реалізації політичної влади

Інтерес до проблем генезису і розвитку громадянського суспільства виявляють науковці — представники різних соціальних наук¹. Політичну науку цікавить взаємодія громадянського суспільства з політико-правовими інститутами держави, історією вивчаються джерела виникнення і національно-історичні форми громадянського суспільства; соціологія досліджує його як соціальну систему, особливу форму організації та участі громадян у суспільному житті; правова ж наука бачить у громадянському суспільстві об'єкт правового регулювання, тобто коло суб'єктів реалізації цивільного чи приватного права.

Особлива роль у науковому дискурсі щодо громадянського суспільства належить політологічній парадигмі, де аналізуються природа громадянського суспільства, характер і форми його взаємодії з політичними та соціальними інститутами — державою та її органами, економікою, політикою, культурою, релігією тощо; досліджуються конкретні умови формування та еволюції громадянського суспільства, чинники і процес політичної структуризації тощо. Досить цілісна картина розвитку і функціонування громадянського суспільства як суб'єкта політичної дії представлена у працях К. Гаджієва, Ю. Резніка, С. Франка, М. Михальченка,

¹ Див.: Витюк В. В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция / В. Витюк. — М., 1995; Степаненко В. Социологические концепции гражданского общества в постсоветском контексте / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. — № 3; Фенберг Б. Хабермас и Фуко — теоретики гражданского общества / Б. Фенберг // Социс. — 2000. — № 2; Березко В. А. Государство и гражданское общество — взаимодействие должно быть эффективным / В. Березко // Право и политика. — 2000. — № 7; Цвих В. Групи інтересів, їх інститути та організації в громадянському суспільстві / В. Цвих // Людина і політика. — 2002. — № 2; Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — Х., 2007.

Л. Герасіної, А. Медушевського¹. Водночас не менш актуальним постає питання ролі автономної громади у соціальному контролі над владними процесами в державі, виявлення взаємозв'язку політичних колізій з реальними інтересами і прагненнями громадських кіл та суспільних груп.

Більшість сутнісних трактувань громадянського суспільства дозволяє стверджувати, що це — *людська спільнота, яка формується і розвивається у демократичних державах, і представлена сукупністю недержавних відносин* (економічних, соціальних, політичних, правових, етнічних, духовних, культурних, релігійних тощо) та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності позадержавних структур — об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів та ін. Громадянське суспільство — це досить автономний суб'єкт соціальної дії, воно самоорганізується і регулюється без участі держави, виступає виразником інтегрованої громадської думки, але водночас по-ріджує своєрідні форми прояву суспільної публічної влади.

Як потужна сфера суспільного життя громадянське суспільство стає протиположною можливістю прагненням політичної влади до абсолютного панування. Для виконання цієї місії громада демократичних країн вживає такі засоби, як артикуляція громадської думки через незалежні ЗМІ, активна і свідома участь у виборах та референдумах, соціальний контроль за виконанням функцій держслужбою, організація кампаній опору чи «непокорі» щодо непопулярних заходів держави тощо.

Сучасні дослідники виділяють декілька загальних об'єктивних чинників, що генерують процес розвитку і вдосконалення громадянського суспільства. Передусім, це *історико-економічні умови*, пов'язані зі становленням ринкової економіки: демократичне суспільство, розвиваючись, прагне встановлення такої системи господарських відносин, за якої можна успішно вести підприємницьку діяльність. Головним консолідуючим моментом тут є те, що протистояти об'єктивним «законам ринку» поодиноці дуже важко, тому й виникають різного роду об'єднання, організації підприємців, інших господарюючих суб'єктів, покликані полегшити це завдання громадянського суспільства.

¹ Див.: Гаджиев К. С. Введение в политическую науку / К. Гаджиев – М., 2000; Резник Ю. М. Гражданское общество как феномен цивилизации / Ю. Резник – М., 1993; Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Франк. – М., 1992; Герасіна Л. М. Проблеми розвитку громадянського суспільства в аспекті політолого-правового дискурсу / Л. Герасіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Вип. 12. – X., 2006; Медушевский А. Н. Общество и государство в русском историческом процессе / А. Медушевский // Вестник МГУ. – Сер. 12. – 1998. – № 1; Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К., 2001.

Поряд з цим *інститут приватної власності* (у всьому різноманітні форм) стає найбільш розвиненою характеристикою демократичного громадянського суспільства, отже, визначає його існування та стимулює розвиток. Енергійні зусилля власників спрямовані на збереження і помноження своїх матеріальних ресурсів, створення оптимальних умов щодо отримання доходів, які є основою добробуту їхніх родин. Не дивно, що найбільш ефективними стають колективні зусилля, тобто різні об'єднання власників зі спільними інтересами: спілки підприємців, банкірів, асоціації фермерів, будівельників, домовласників та ін. Їх представники регулярно взаємодіють з урядом і відповідними комітетами парламенту, легітимно лобіюючи свої інтереси й домагаючись оптимізації умов функціонування власності, що належить членам даних організацій.

Нарешті, одна з головних причин, яка сприяє процесам суспільної консолідації громади і підвищенню її політичного впливу, полягає у розвитку *демократії як режиму влади і політичної технології*, що безпосередньо сприяє розвиткові ряду функцій громадянського суспільства. Що ж дає демократія суспільству, чому вона сприяє його трансформації в потужну громадянську спільноту? Як визначає американський політолог Р. Даль, цими перевагами є — свобода самовизначення особи, рятування від тиранії, дотримання прав і свобод людини, моральна автономія, можливість розвитку особистості, захист її головних інтересів, політична рівність громадян, прагнення миру і процвітання¹. Конструюючи свою «амальгаму» демократії наприкінці ХХ ст., Р. Даль стверджує, що вона базується на чотирьох джерелах: 1) класична еллінська Греція; 2) республіканська традиція вільних італійських міст-держав, що апелює до досвіду Риму; 3) ідеї та інститути представницького правління; 4) принципи політичної рівності. Демократія відповідно створила головні умови для виникнення і розвитку громадянського суспільства, і наголошує на його суттєвій необхідності.

Сучасні демократії прагнуть задовольняти інтереси і потреби своїх громадян, але їх розмаїття настільки численне і диференційоване, що держава часто не має про них повної інформації. Звідси одним із важливіших завдань інституцій громадянського суспільства стає *інформування держави* щодо назрілих інтересів громади, задовольнити які можна лише силами держави та за її коштів². Водночас це підводить нас до необхідності проаналізувати постмодерний політичний дискурс (Х. Гадамер, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз), що розвінчує класичну презумпцію,

¹ Див.: Даль Р. О демократии / Р. Даль. — М., 2000.

² Основи демократії / за ред. А. Колодія. — К., 2002. — С. 19–50.

котра примушувала розглядати публічну державну владу як утілену форму «вищої необхідності»; але сьогодні це більш не переконує ні підвладних, ані володарів.

Європейська традиція постмодерну демонструє стійку увагу до тайнств політики і влади, що втілюється у відповідній *тезі*: дійсна «тайна влади» — це реальна, не стилізована самовпевненість, що здатна створювати особливу ауру, поринаючи до якої одні рішуче керують (правлять), а інші самозабутньо підкоряються, виконуючи будь-які накази. Тут наочно спадкується відома думка Ф. Бекона про те, що «знання є владою», і це пов'язується зі «світорятувальними» утопіями побудови нового світу політики. Постмодернізм стверджує, що універсальний владний стиль колишньої модерної епохи ґрунтувався на проєктивному мисленні, натхненному ілюзіями й амбіціями «фаустовської культури» Європи: *історичний проєкт — політична програма — стратегії — рішення*. Британський соціолог, постмодерніст З. Бауман вказує на духовно-метафізичні джерела влади в суспільстві: вся попередня гуманістика моделювала «політичний простір» передусім як об'єкт адміністрування, де головною умовою досягнення мети була згуртованість виконавців, тому ідеалом того світу була відсутність класових протиріч у соціумі або ж уміння їх переборювати¹.

Через грікі наслідки історії революційного «месіанства» найкращим засобом проти самовпевненої влади постмодерн вбачає тотальний скепсис громадянського суспільства, що не дозволяє придушувати жодного прояву людської свободи і має рішуче відкидати фанатичні політичні «проєкти» харизматичних вождів. Отже, за логікою постмодерну: політична система і влада — це не тільки матерія інститутів, а й «поле» політичних ідентифікацій громадян, регульованих соціальних очікувань, які забезпечують готовність суспільства до свідомого підкорення, а владі — здатність до керівництва.

Але колізії чи катастрофи в системі політичного управління (на думку П. Бурдьє) настають тоді, коли влада втрачає ініціативу в полі «виробництва символічної продукції», тобто — здатність посилювати командні акції, директивні вказівки, нормативні приписи *вищими символами*: історичною закономірністю, соціальною справедливістю, національною безпекою, а не лише «політичною доцільністю». Істина т. зв. «привласненої влади» здається езотеричною лише тим, хто «зверху»,

¹ Див. детальніше: Герасіна Л. М. *Влада і політика у постмодерному дискурсі* / Л. Герасіна // *Научне пространство Європи* – 2007. – Т. 6. *Право. Політологія. Філософія*. – Днепропетровск, 2007. – С. 65–68.

насправді ж вона загальновідома, і полягає у тому, що за владою не стоїть ніяка вища історична, політична чи моральна доцільність, а репрезентує вона, захищає і використовується в ім'я власних чи корпоративних інтересів.

Постмодерний «політичний проект», на жаль, прогнозує владі й політиці цілком автономний статус — нібито події, що відбуваються, не відображають зусиль громадянського суспільства чи волю вищого історичного розуму, прогресу, а виступають як чисте й самоцінне «виробництво влади». Одним із перших оцінку нового статусу політики надав А. Турен («На користь соціології», 1974), вказуючи, що постмодерн вивільнив публічну політику з полону зовнішніх необхідностей, відкривши її іманентну механіку: виробництво політичних подій (виборів, мітингів, політичних інтриг, сенсацій тощо) заради відтворення влади як такої. Російський політолог Ю. Качанов взагалі стверджує, що «поле політики» більш не контролюється зовнішніми інстанціями легітимації, невпинно автономізується, звільняючись від прямого тиску соціальних, економічних, ідеологічних та інтелектуальних сил. Таким чином, характерною рисою нових політичних практик стає не тільки переважна орієнтація на вузькі політичні норми й інтереси, а повна їх замкненість у політичному вимірі.

Автономія «політичного поля» як наслідок тягне за собою те, що статуси у політичній системі визначаються виключно у ході інтеракцій — співвідношення сил і впливів (у т. ч. лобістських) всередині «фабрики влади», проте, суспільна доцільність для нації лишається поза її межами. Отже, максима постмодерного підходу проголошує: *політичне слід пояснювати політичним*, а не апелювати до економічної чи історичної, правової чи моральної та іншої необхідності. Це означає, що дійсні політичні рішення стають результатами «гри політичних груп впливу і тиску», отже, не збігаються ні з яким соціальним замислом і навіть не корелюють з домінуючим суспільним інтересом!

Можна сприймати чи, навпаки, відкидати постмодерністські погляди щодо політичних практик та їх сенсів, але неможливо не бачити головну *дилему* (колізію) *влади* постмодерного типу — чим більшу автономію від суспільства отримує політична практика «відтворення влади заради влади», тим менш вона здатна отримати реальну підтримку з боку громадянського суспільства. Якщо політична гра стає «символічним виробництвом» результатів, які принципово не відповідають первинним задумам її учасників, якщо лідери не володіють апріорним сенсом суспільно-політичних цілей, звідси настає розчарування со-

ціуму в політиках, зневіра в їх передвиборчих обіцянках і делегітимація еліти.

Специфіка організацій громадянського суспільства передусім полягає в тому, що вони не створюються державою, а виключно самими громадянами, їх корпораціями, підприємствами та існують автономно від неї, але відповідно до вимог чинного законодавства. Форми об'єднань, які містить структура громадянського суспільства, характеризують багатоманітність його соціальних і політичних практик, відображають також найширшу палітру господарських, сімейних, правових, культурних та інших інтересів людей, заради реалізації яких вони створюються. Як підкреслює К. Кумар, «громадянське суспільство є тим середовищем, у якому сучасна людина законним шляхом задовольняє свої потреби, розвиває свою індивідуальність, приходять до усвідомлення цінності групових акцій і суспільної солідарності»¹.

Кожна демократична країна сьогодні нараховує безліч організацій чи асоціацій громадян; вони утворюються у зв'язку з конкретними проблемами регіону, міста на підставі єдності професійних інтересів і суспільної ініціативи (наприклад, спілки юристів, адвокатів, учених, лікарів; гільдії акторів, письменників тощо). Крім того — це організації і фонди благодійного характеру, об'єднання, націлені на відновлення пам'ятників великого культурного значення тощо; інші різні форми суспільної активності громадян (мітинги, збори, демонстрації, страйки), органи громадського самоврядування за місцем проживання чи в трудових колективах, недержавні (вільні) засоби масової інформації. Чи включає дана сфера політичні партії? Однозначної відповіді політична наука не дає. На нашу думку, партії, як найактивніші та впливові *актори* публічної політики, походять саме з надр громадянського суспільства і тому мають вважатися за його елемент, що функціонує на межі з «політичним полем» державної політики.

Різноманітні громадські рухи (екологічні, антиглобалістські, молодіжні, жіночі, неформальні) також корелюють з реальними політичними відносинами. Так, організаційні принципи цих інституцій мають співпадати з п'ятьма критеріями демократії, порушення яких неминуче веде до втрати соціально-політичної рівності між їх членами: ефективна участь; рівність у голосуванні; розуміння цілей, що базується на поінформованості; контроль за планами дій; участь повнолітніх. Чимало об'єднань і рухів громадян має тенденцію зростання до загальнодержавних масштабів. Типовим прикладом є екологічний рух «зелених» у за-

¹ Гражданское общество / К. Кумар // Гражданское общество. – М., 1994. – С. 21.

хідноєвропейських країнах: втілюючись у впливову силу, вони домоглися, щоб державні бюджети і приватні підприємства, що завдають шкоди навколишньому середовищу, виділяли чималі додаткові ресурси на його охорону; відповідно до цього вносяться зміни й до законодавства.

Вбачається, що слід не тільки усвідомлювати необхідність громадянського суспільства, а й розкрити його дієві можливості для реалізації ліберальних ідей і демократичних механізмів політики. Перш за все, це виявляється в існуванні *громадської сфери політичної діяльності та публічних політичних дискусій*, що сприяє збереженню соціальної свободи і демократизації державного управління. Вільний громадянин є основою громадянського суспільства і соціальна свобода створює можливість для самореалізації людини в суспільстві. Важливою умовою діяльності громадянського суспільства є гласність і пов'язана з нею висока поінформованість громадян, які дозволяють реально оцінювати економічну кон'юнктуру, бачити можливі соціальні наслідки і вживати заходів для вирішення цих проблем. Нарешті, визначальним чинником успішного функціонування громадянського суспільства стає наявність конституційних гарантій щодо його існування та відповідного законодавства.

Одне з актуальних питань політичного дискурсу — це проблема *взаємодії держави і громадянського суспільства*. Як працює цей механізм? Хто має переважати (домінувати): держава над громадянським суспільством чи навпаки? В аспекті наукової оцінки (як політологічної, так і правознавчої) це питання і в цей час залишається дискусійним.

Історично виникнення держави корелює з появою громадянського суспільства, але у найпростіших його формах. Очевидно також, що сучасна демократична держава і громадянське суспільство постійно йдуть назустріч одне одному: так відбувається функція *громадського діалогу* з державою. Політична нація (група країн) формує актуальні інтереси суспільства й звертається до держави зі своїми вимогами та ініціативами, що потребують державної підтримки (зокрема, матеріальної). Держава ж апелює до суспільства у різних формах: вивчення громадських ініціатив (їх підтримка або несхвалення), правове регулювання дії громадських об'єднань, субсидійована підтримка соціально-вразливих груп населення, виділення матеріальних коштів для стимулювання активності організацій, фондів тощо. Для цього у структурі влади функціонують спеціальні органи співпраці з організаціями громадянського суспільства, зміст і форми діяльності яких досить різноманітні — реєстрація таких організацій, надання їм консультативної чи фінансової допомоги, створення сприятливих умов функціонування тощо.

Наприклад, у Великій Британії вже багато років діє спеціальний державний орган — Комісія з добродійності, що реєструє і надає матеріальну допомогу численним благодійним організаціям і фондам, діяльність яких спрямована на допомогу бідним, підтримку церкви, запобігання дискримінації за расовою ознакою, захист здоров'я громадян, забезпечення рівних можливостей для громадян Великої Британії. Крім цього, в Європі розповсюджена ще одна форма контактів держави з суспільством — представники громадських організацій входять до ради чи комісій, які працюють при парламентах і урядах; виступають як експерти-професіонали, що володіють інформацією про стан громадської думки, конкретних проблем розвитку території; поступово самі стають депутатами представницьких органів влади. За своєї ініціативи громадські ради звертають увагу уряду на важливість і невідкладність вирішення тих чи інших проблем. Такі *громадські ради* діють у Франції, Австрії, Швеції, Фінляндії, Італії, Бельгії, Іспанії та інших країнах, уряди яких вважають за доцільне враховувати думку громади щодо рішень з питань соціально-економічного характеру.

Втім, специфіка організацій громадянського суспільства та дещо автономний характер не виключають непередбачуваність їх дій. Тому логічними є зусилля держави, спрямовані на втілення правових форм контролю за їх діяльністю. Протистояння громадянського суспільства і держави можливе, але вкрай недовговічне. Політичний прогноз такого стану не є оптимістичним. У цілому ж демократичний режим передбачає тісну взаємодію держави і громадянського суспільства як основи політичної й економічної стабільності.

Зрештою, серед форм взаємодії громадянського суспільства і держави слід зазначити існуючу в багатьох країнах службу парламентського уповноваженого, що контролює дотримання прав і свобод громадян (інститут *омбудсмена*). Статус Уповноваженого з громадянських прав є настільки високим і відповідальним, що його порівнюють з Генеральним аудитором парламенту, який контролює витрати урядом державних коштів; рекомендації омбудсменів рідко ігноруються владою, це свідчить про їх високий політичний авторитет.

Розгляд питання про місце громадянського суспільства у політичному просторі та його взаємодію з державою призводить до ряду суттєвих висновків.

По-перше. Громадянське суспільство, утворюючись і самоорганізуючись, все ж у подальшому потребує державної підтримки. Тому його представники, організації, асоціації у різний спосіб активно взаємодіють

з державними органами влади, особливо на етапі підготовки політичних рішень.

По-друге. Держава і політична еліта також значною мірою зацікавлені у гармонійній взаємодії з громадянським суспільством, через таке:

громадянське суспільство є джерелом легітимності тієї політичної сили, що перебуває при владі;

контакти з громадськими організаціями стають для держави, політиків реальним джерелом інформації щодо соціальних процесів, інтересів, настроїв і т. ін.;

чимало структур громадянського суспільства самі надають фінансову допомогу державі, політикам (банки, союзи підприємців, «ротарі» клуби, фонди);

у складні історичні періоди (економічні кризи, війни, природні чи техногенні катастрофи) громадянське суспільство, як правило, стає могутньою силою, що підтримує державу.